

הארץ

ספרים

הו, מצרים, על דתך תישארנה רק אגדות, שלא תיאמנה בדורות הבאים

למרות הפנטסטיות של "המדע החדש", מאת ההיסטוריון האיטלקי בן המאה ה-18 ג'מבטיסטה ויקו, ניכרת בחיבורו היכולת האינטואיטיבית הגאונית להציע תובנות חשובות ופורצות דרך

יעקב שביט
21 בפברואר 2006

המדע החדש, מאת ג'מבטיסטה ויקו, תירגם מאיטלקית אריאל רטהאוז, עורך יוסף מאלי, הוצאת שלם, 2005, 240 עמודים

בספר השני של "המדע החדש", שכותרתו "על החוכמה הפיוטית", לועג ההיסטוריון האיטלקי ג'מבטיסטה ויקו (1668-1744) ל"דעות מבולבלות, שטחיות, נפסדות, גאוותניות ומגוכחות". בין מייצגיה של "יוהרת המלומדים" נמנים כמה מלומדים שוודים, שטענו כי מוצא הא"ב היווני הוא מהא"ב הרומי, והרמס - שלו מיוחסת המצאת הכתב המצרי - היה גותי. לעומת שרירות הלב הפסוודו-מדעית הזאת, מתאר ויקו את השקפתו ההיסטורית כמבוססת על ראיות רציניות, שאינן מושפעות מתכונה חשובה של השכל האנושי: "היותו חסר גבולות"; זו תכונה שבגינה "נסחף שכלנו לעתים תכופות להפליג בדמיונות על דברים שאינו מכיר, הרבה מעבר לממד המעשי של הדברים עצמם".

"השכל חסר הגבולות" של המצרים, הוא כותב, הוליד אצלם סיפורי בדים: סיפורו של כוהן מצרי בתבי "השקוע כולו בהזיותיו", ההיירוגליפים על האובליסקים שמנציחים "את העוצמה חסרת הגבולות של רעמסס מלך מצרים", ואמונתם של המצרים בדבר העתיקות המופלגת של מצרים. אבל לאמיתו של דבר, "יהירותם" של המצרים ודבריו של הכוהן המצרי לא היו פרי הדמיון, ולעומת זאת, דברי ויקו על מצרים ועל תולדות הכתב המצרי הם מגוחכים ושרירותיים לא פחות מהדעות של המלומדים שעליהם ליגלג. במלים אחרות, "המדע החדש" הוא בחלקים רבים שלו תוצר של "שכל חסר גבולות".

במבוא לתרגומו החשוב ממעיט אריאל רטהאוז בחשיבותו של המסד העובדתי של ויקו, וכותב כי רוב מתרגמיו ומפרשיו של ויקו עשו הבחנה נכונה בין הגישה הכלל-תרבותית שלו - שהיא "ציפור הנפש של הספר" - ובין הלמדנות הרב-תחומית שהספר משופע בה, ובעצם אינה רלוונטית לדיון הפילוסופי שבו. עוד כותב רטהאוז, כי הלמדנות הרב-תחומית של ויקו משקפת במידה רבה ידע אזוטרי שאבד עליו הכלח. בכך הוא הולך בעקבות ישעיה ברלין, שכתב במאמרו הידוע "ג'יאמבאטיסטה ויקו והיסטוריה תרבותית", כי "הפרטים ההיסטוריים מוטעים לפעמים, ואפילו אבסורדיים, הידע פגום והשיטות הביקורתיות אינן מספקות, אבל הגישה נועזת, מקורית ופורייה". "המדע החדש" משקף חלק לא מבוטל מארון הספרים של הפסוודו-מדע בן המאה ה-17 והמחצית הראשונה של המאה ה-18, ולכן אפשר - ובעצם, צריך - לבור את העיקר מתוך הטפל בספר. ויקו מקשה עלינו לנהוג כך מפני שהוא קובע באופן נחרץ, כי העובדות שעליהן הוא מבסס את חוקי הטבע של ההיסטוריה הן מהימנות.

למצרים העתיקה יש מעמד חשוב בסכימה ההיסטורית של "המדע החדש". המעמד הזה קשור ביחס בין דת מצרים לדת העברים וכתבי הקודש שלה, מצד

אחד, ובהיותה של מצרים דוגמה לאופיו של העידן הראשון בתבנית ההיסטורית האוניוורסלית של שלושת העידנים של ויקו, מצד אחר. בהקשר הראשון, ויקו מלגלג בין השאר על הדעה שתורת כוהני מצרים היתה המקור לתורת משה ולדת העברים. המלומד הקתולי מתייצב במחנה האגיפטופובים כמגן נחרץ של כתבי הקודש ושל האמונה בהתגלות. הוא מעדיף את הספרות המתארת את המצרים כעם מושחת מבחינה מוסרית, כמי שדתם ופולחנם מלאים באמונות טפלות ובמעשי כישוף. כך הוא מבטל את הטענה לבכורת מצרים ומציב מולה את המסורת המקראית, שהיא בעיניו מסורת מהימנה ללא עוררין. בסולם הקדמות שלו מופיע העם העברי ראשון, והמצרים רק במקום החמישי.

אך למרות ההמעטה בחשיבותה של מצרים, ויקו רואה בה אישור לסכימה ההיסטורית שלו, הבנויה על חלוקת הזמן ההיסטורי לשלושה עידנים: עידן האלים, עידן הגיבורים ועידן בני האדם. לפי הדוגמה המצרית, העידן הראשון הוא עידן "החוכמה העממית", שבו התבטאו בני האדם בשפת ההיירוגליפים, שהיא "לשון אילמת של רמיזות, או לשון המבוססת על גופים מוחשיים שלהם זיקה טבעית לרעיונות שהדוברים ביקשו להביע". בעידן השני, ההירואי, נעשה שימוש בכתב ההייראטי, כלומר בשפה סמלית המצטיינת ב"קווי דמיון, השוואות, תמונות, השאלות ותיאורים טבעיים". העידן השלישי הוא עידן בני האדם, שבו נעשה שימוש בשפה העממית, שנועדה לשימוש יום יומי. ההתפתחות של "שלוש השפות" תואמת לדעת ויקו להתפתחות החברה, החוק והמשפט.

בלוח הכרונולוגי שמציע ויקו לשלושת העידנים בתולדות מצרים - שהוא פנטסיה מוחלטת - מופיעים שני אלים: הראשון, הרמס טריסמגיסטוס הזקן בעידן האלים, והרמס טריסמגיסטוס הצעיר, בעידן הגיבורים. עידן האלים של המצרים "הסתכם במשך חייו של הרמס", הוא תחות, ונמשך שלוש דורות בלבד

(בעוד שאצל היוונים נמשך 900 שנה). ואולם, להרמס טריסמגיסטוס של "עידן האלים", כלומר לאל המצרי תחות, היו חיים ארוכים בהרבה, שהחלו בתקופת הממלכה הקדומה (2200-3100) ונמשכו בתקופות הבאות. הוא נחשב לאל הירח, ומכאן לאל שהמציא את מדידת הזמן, ובטקסטים שונים הוא מתואר כמי שתפקידו לרשום את מעשי בני האדם לקראת יום הדין. במשך הדורות התרחבו תפקידיו והוא נחשב לאל החוכמה, לפטרון המדעים והאמנויות, ממציא הכתב ההירוגליפי - ולכן, לפטרונם של "הסופרים", שראו עצמם תלמידיו.

סיפורי פלאות סיפרו על חיפוש אחר קודש הקודשים של תחות, שבו מצוי ספר המאגיה שכתב, ופפירוס בדמוטית מהתקופה הפטולמאית מספר על נא-נפר-כא-פתח שיצא להשיג את הספר שכתב תחות, ובסופו של דבר נקבר ליד הספר. בתקופת הסאיטית (השושלת ה-26) היה לתחות מקדש בהרמופוליס והעיר נקראה "עירו של תחות" - מקדש ששופץ בימי השושלת ה-30, האחרונה. תפקידו כממציא הכתב היה מוכר ליוונים עוד לפני התקופה ההלניסטית (למשל, בשני הדיאלוגים של אפלטון "פידרוס" ו"פילביוס"). היוונים תושבי מצרים כינו אותו "הרמס המבורך (או הנפלא) פי שלושה", המחבר היהודי-הלניסטי ארטופנוס זיהה אותו עם משה (מוזיאוס), ואב הכנסייה קלמנט מאלכסנדריה סיפר בחיבורו "סטרומטה" (שנכתב ב-210-200 לספירה לערך), על קיומם של 42 ספרים קדושים - חלקם כתובים בכתב ההירוגליפי - המיוחסים לתחות-הרמס, וכוללים חיבורים על רפואה, גיאוגרפיה, וכן חיבור המכונה "הספר של תחות", ובו נוסחאות מאגיות. בשל הפופולריות הרבה שלו החלו מהמאה השנייה לפני הספירה לייחס לו חיבורים חדשים כדי לשוות להם עתיקות וסמכות, ובראשם מה שמכונה הכתבים ההרמטיים, שבהן הופך תחות-הרמס מאל לחכם קדמון. תחות לא היה שייך איפוא רק "לעידן הראשון",

שבו, לטענת ויקו, התבטאו התרבויות "מתוך הכרח" באמצעות "דמויות פיוטיות".

ויקו לא יכול היה, כמובן, לדעת דבר וחצי דבר על התפתחות מעמדו ותפקידיו של תחות במיתולוגיה המצרית. הוא גם אינו יודע להצביע על ההבדלים שחלו במצרים במעבר מ"עידן האלים" ל"עידן הגיבורים" ול"עידן בני האדם". הוא אף אינו מזכיר את מה שהירודוטוס ידע, או חשב שידע. למדע, לספרות החוכמה, לתיאולוגיה ולמדע של המצרים אין אצלו זכר. את דמותו של תחות הכיר בתיווך הספרות בת התקופה ההלניסטית-הרומית (בראש וראשונה ספרו של הפילוסוף הסורי הניאו-פלטוניסט אימבליקוס מאפמאה, שחי ב-300 לפנה"ס בקירוב, "על הדימויים המצריים", שתירגם הנזיר המלומד מרסיליו פיצ'ינו איש פירנצה ב-1497), ומהספרות של אבות הכנסייה. הדיוקן הזה לא נסמך על טקסטים מ"עידן האלים", אלא על טקסטים מאוחרים מאוד בזמן, הרבה לאחר מה שהוא מכנה "עידן הברבריות". מדובר בעיקר בטקסטים פרי יצירתם של כוהני מצרים בתקופת הרסטורציה הארכאיסטית ובאקלים הסינקרטיסטי של התקופה ההלניסטית-הרומית, שביקשו להעניק לספרות הדתית והמאגית מעמד של ספרות השמורה ליחידי סגולה. התקופה הארוכה של מיתוס תחות - כמעט מראשית התרבות המצרית ועד השקיעה - מבטלת את הטענה שהוא שייך לעידן ההיסטורי הראשון ומייצג אותו בלבד.

דמותו של תחות-הרמס כ"המצאה פואטית" משתלבת בדעתו של ויקו שהכתב ההירוגליפי - המצאתו של האל המצרי - הוא הלשון המצרית הקדושה, האלוהית. "שפת הקודש הסודית הזאת", הוא כותב, "מבוססת על הבעות אילמות וראויה לדתות אשר חשוב יותר לקיימן מאשר לדון בטבען". לשיטתו, ההירוגליפים הם צורות סמליות שנוצרו ב"עידן האלים" ואשר להתבטא בהם,

כאמור, "היה כורח טבעי משותף לכל האומות הקמאיות". מקורו העיקרי היו חיבוריו של הוראפולו מנילופוליס, מחבר שזהותו אינה ידועה, על ההירוגליפים. הם נכתבו ב-300-200 לספירה בקירוב (תרגומם ליוונית נתגלה ב-1419), והיו בין הספרים הראשונים שהודפסו - בתרגום ללטינית - לאחר המצאת הדפוס, בשנת 1505. להופעת הספר הזה באקלים הלמדני והאינטלקטואלי הסינקרטיסטי התוסס של איטליה במאות ה-15 וה-16 היתה השפעה עצומה. מהוראפולו ומחיבורים אחרים קיבל ויקו את ההשקפה שהכתב ההירוגליפי הוא כתב ציורי, שכל סימן מבטא בו אידיאה מסוימת, וכל סימן מבטא "סוד", או "רעיון". ההשקפה המוטעית הזאת הובילה את ויקו לטעון כי מה שאיפיינ את המיתולוגיה המצרית בעידן הראשון היה "מטאפיסיקה פיוטית" הכתובה ב"לשון פיוטית", וכי המצרים לא ידעו לחשוב באופן מופשט. לכתב ההירוגליפי אכן היו שני תפקידים: אידיאוגרמי ופונטי. ואולם, ההשקפה שייחסה לכתב ההירוגליפי אופי של שפה אליגורית ומטאפורית בלבד, ולא של שפה פונטית, צמחה בעיקר בתקופה מאוחרת בהיסטוריה של מצרים - בתקופת הביניים השלישית (-1080 664 לפנה"ס), בתקופה המכונה הרנסנס האתיופי והסאיטי, והיא טופחה תחת השלטון הפרסי והיווני.

לא נתייחס כאן לעמדתו של ויקו בקשר לכתבים ההרמטיים ולגיבורם הראשי הרמס טריסמגיסטוס. בעניין זה נאמר רק כי ויקו לא עסק בתוכן של הספרות ההרמטית, אלא ראה בה זיוף ו"מעשה הונאה", ומסיבה ברורה: אילו קיבל את הטענה שמדובר ביצירה קדומה, היה עליו לשנות את דעתו על התרבות המצרית ולראות בתיאולוגיה המצרית "חוכמה קדומה". מאליו ברור שלא היה יכול לקבל את הדעה שהחוכמה הכלולה בספרות ההרמטית קדמה לתורת משה, ולכן השפיעה עליה, או שהיא דומה ל"חוכמתו".

ובכן, האם מצרים העתיקה סיפקה לוויקו את הראיות הדרושות לבניין הסכימה ההיסטורית שלו? דומני כי התשובה שלילית, והסיבה לכך היא שוויקו השתמש ב"שכל חסר הגבולות" במקום שלא היו בידיו מקורות של ממש. פידרוס אומר לסוקרטס: "סוקרטס, על נקלה תשים דברים בפיהם של מצרים ובני כל ארץ שתרצה!", ואילו הרמס טריסמגיסטוס מתנבא בספר הקדוש השלישי לאסקלפיוס: "הו, מצרים, על דתך יישארו רק אגדות, שלא תיאמנה בדורות הבאים". גם ויקו נתן למצרים היסטוריה דמיונית, שבה מתגלה כשרון הפנטסיה שלו - שהוא, לדבריו, היכולת לעבד את הזיכרון (ההיסטורי). האם הכשרון הזה פגע ב"כושר ההמצאה" שלו - שהוא הכשרון להגדיר את הדברים (הזכורים) ולהסדיר אותם במסגרת היסטורית נכונה? נראה כי הפנסטיות בדבריו, שאין בהם להוכיח את החוק ההיסטורי שקבע, ולפיו יש התאמה בין הלשון, צורות הממשל והחוק, אינן פוגעות ב"כשרון ההמצאה" שלו, ביכולת האינטואיטיווית הגאונית להציע תובנות חשובות ופורצות דרך להבנת תפקידיו של המיתוס וערכו להבנת התרבות האנושית. בד בבד אפשר לתהות על התועלת ועל הנזק שהביאה תפישת התרבות שהציע, ככוליות הנקבעת על ידי עיקרון ממזג פנימי הבורא את ההרמוניה של התקופה ואת השיקוף ההדדי של היסודות השונים.